

BALOGH GERGŐ

A történelem hallgat

A TÖRTÉNELMI REGÉNY ÉS EGY TUDOMÁNY FELSZÁMOLÓDÁSÁNAK KÜSZÖBÉN

A történelmi regénynek nevezett szövegről való beszéd többé nem alapulhat hallgatólagos konszenzuson. Amennyiben valaki megkísérli ezen archaikus műfaji kategória felmérését, számot kell vetnie az irodalmi műfajok elhallgattathatatlan és természetszerű kontaminációjával,¹ a történelemtudomány politikai és a humántudományokon belül betöltött státuszával, valamint „magának” a történelemnek és az azzal gyakran kapcsolatba hozott időnek a vulgáris elgondolásaival – nem is beszélve a kapcsolatba hozás sorsdöntő mozzanatáról, amely mint látható lesz, nem kevésbé reflektálatlan aktus. Az a tény, hogy a történelmi regényt beiktató előfeltevések – dacára az irodalomelmélet más irányokban jóval hatékonyabbnak és innovatívabbnak bizonyult közelmúltbeli kérdésfelvetéseinek – máig nem kerültek hazai revízió alá, sokatmondó lehet. Ezt az ellenállást kell megtörni, mivel ahogy Nietzsche után² lehetővé vált, hogy az irodalom és a filozófia viszonyának tárgyalása a nyelv létmódjának sokáig (f)el nem ismert eredendő metaforikusságára figyelmeztessen,³ úgy az irodalom és a történelem összefonódásai, elfojtásai és egymás „elpusztítására” (valójában: korlátozására) irányuló törekvései nyomán feltáruló térben kirajzolódó horizont a történelemtudomány és a történelemről való gondolkodás fantomjaival (vagy kísérteteivel) szembesít, ezzel pedig a történelmi regény (viszonylag) transzparenssé váló ideológiai szerkezetéhez utal.

A történet persze, a történelmi regény regénye, ahogy annyi minden (már-már paródiába hajló módon), szintén Arisztotelésszel kezdődik, de a valódi pikantériát mégsem ez tartogatja, hanem az, hogy az itt vizsgált műfaji elgondolás, formális alapszerkezetét tekintve, mai értelmében megismétli önmagában a görög filozófus definíciójának⁴ implikációit, még ha időközben a költészethez és a történetíráshoz rendelt értékindexek (számtalanszor) teljesen fel

¹ Vö. Jacques DERRIDA, *The Law of Genre* = Uő., *Acts of Literature*, szerk. Derek ATTRIDGE, Routledge, New York – London, 1992, 227.

² Különösen: Friedrich NIETZSCHE, *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*, ford. ÓVÁRI Csaba = Uő., *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*, Attraktor, Máriabesnyő, 2012, 10; 12–15; 17.

³ Lásd ehhez: Jacques DERRIDA, *A fehér mitológia*, ford. BOROS János – CSORDÁS Gábor – ORBÁN Jolán = *Az irodalom elméletei V.*, szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor, Pécs, 1997, 5–102.

⁴ Emlékeztetőül: „Az elmondottakból az is világos, hogy nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek a valószínűség vagy szükségszerűség alapján. A történetíró és a költő ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél [...], hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnek. Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosat, a történelem pedig az egyedi esetet mondja el.” ARISZTOTELÉS, *Poétika* = Uő., *Poétika, Kategóriák, Hermeneutika*, ford. SARKADY János, Kossuth, Budapest, 1997, 20.

is cserélődtek. Ahogy Arisztotelész nevezetes mondataival kijelölte a költő és a történetíró feladatának eredendő szembenállását, vagyis azt, hogy a költészet *telos*ának az elgondolhatóba, a történetírásnak pedig a valósba kell vándorolnia, nem egyenletes intenzitással ugyan, de döntő mértékben határozta meg – a középkori keresztény kultúrát most nem számításba véve – a megírása óta Heidegger ontológiai projektjének jelentkezéséig eltelt hozzávetőlegesen kétezer-kétszáz év⁵ filozófiai és poétikai premisszáit, amelyek metszetén a történelmi regény diadalmas karrierje útjára indulhatott. Az irodalom a fentieknek megfelelően végső soron a történelem alá rendelődt, egyszerűen azért, mert amíg – Arisztotelész elgondolása szerint – a történetírás a valóssal⁶ áll „közvetlen” kapcsolatban, addig a költészetnek szükségszerű és elégséges lehetőségfeltételként már el kell tudnia számolni ezzel a valóssal, amely létezésével kijelöli számára a nemlétezők körét. Az így létrejövő latencia az, amelyből kiemelkedhet a költészet teste, tehát csakis ez az utólagosság szolgáltathat jogot a potenciális irodalmi megszólalás konstituálódásához. Azon, hogy a történelmi regény megismétli önmagában a költő és a történetíró feladatában rejlő arisztotelészi intenciót, éppen ezt értem: a történelmi regény (ön)meghatározása elsődlegesen mindig történelmi szempontok szerint megy végbe, és nem pedig irodalmiakat szem előtt tartva, vagyis az így értett műfaji kategória az Arisztotelész által ránk hagyott történetírás és költészet viszonyának eminens esetként nyilvánul meg,⁷ azaz jelen vizsgálat során legelőször is a történelem tudományával kell (vázlatosan) számot vetni.

A történelemtudomány igazságigénye hagyományosan olyan kényszerítő erővel hat, amely nemcsak hogy nem teszi lehetővé elvi elgondolását a lehetségesnek, de az elgondolhatóság ezen deficitje a történelemről való beszédben nyelvileg is nyomot hagy – ez a történeti állítás megtételének idővel csakis a történelemtudományra (és később jelentkező alfajaira,

⁵ Érdekes (és nyilván részemről szándékosan kijátszatott) egybeesés, hogy azok a bizonyos freiburgi előadások, amelyek a *Bevezetés a metafizikába* szövegének alapját képezik, ugyanebben az évben (1935) hangzottak el. Amennyiben Heidegger munkássága a „kint” és a „bent” radikális felfüggesztésében érdekelt a létezőre irányuló vizsgálódás explikálásával, úgy érdemes megemlékezni arról is, hogy ezzel ő volt az első, aki érdemben a történetírás és költészet arisztotelészi koncepciójának alapjait dekonstruálni tudta. Azok a köznyelvben előforduló kategóriák, amelyek a klasszikus metafizika alapjainak letéteményesei, szükségszerűen fel kell, hogy adják afirmatív igényük, hiszen a valódi filozófiai kérdés a heideggeri intencióval egybehangzó módon eltörli még artikulációjuk nyomát is, mivel a kérdés valójában a „rend-kívülire” irányul. Vö. Martin HEIDEGGER, *Bevezetés a metafizikába*, ford. VAJDA Mihály, IKON, Budapest, 1995, 8. A filozófiai kérdés erőszakosságához lásd: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A gondolkodás háborúi. Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből*, Ráció, Budapest, 2014, 56.

⁶ „Úgy tűnik, kultúránkban az úgynevezett »valóság« bír a legmagasabb úgynevezett »ontológiai« státusszal [...]” FARKAS Zsolt, *Filológia és irodalom, Jelenkor*, 1999/1, 88.

⁷ Az ezen feltevések mentén alakuló, máig élő értelmezői hagyomány emblematisztikus példája lehet Heller Ágnes vonatkozó munkája, amely nem meglepő módon nem szentel különösebb figyelmet saját filozófiai prekonceptióinak vagy azok irodalomelméleti legitimitásának. Az általa használt, csak mérsékelten nem-vulgárisnak mondható fogalmi nyelv (pl. az „önreferencialitás” mint az immanencia feltétele, esetleg az „értelemadás”) már önmagában is problematikus, ráadásul nem úgy tűnik, mintha Heller maga felismerte volna készen kapott – Hegel farvizén hol marxista, hol arisztotelianus – episztemológiai vágányát. Vö. HELLER Ágnes, *A mai történelmi regény*, Múlt és Jövő, Budapest, 2010, 18; 22–23; 32.

például az irodalomtörténetre) korlátozódott kizárólagos jogában érhető tetten.⁸ Érdekes azonban felhívni rá a figyelmet, hogy az eddigiek önmagukban még egyáltalán nem jelentik azt, hogy az irodalom és a történetírás viszonya problematikusként mutatkozott volna meg mindig is.⁹ Annak feltételezése retrospektív projekciónak bizonyulna, hiszen a valóban csontig hatoló törés a 18–19. század át- és kialakuló intézményrendszereihez kötődik a leginkább. Nem véletlen, hogy a történelmi regény kialakulása maga is erre az időszakra tehető.¹⁰ A történelemtudomány ekkor akadémiai diszciplínaként a nemzetállamok legitimációs igényeinek szolgálóként emelkedett azzá a saját maga által létrehozott¹¹ szupernarratívát megszólaltató tudománnyá, amelyet ma, a (klasszikus értelemben vett lineáris) történelem berekesztődésének és a „táguló jelen”¹² mindent elsőprő koncepciójának idején még mindig ismerni van „szerencsénk”.

Ami az intézményeket illeti, kétségtelen, hogy a történészek csak azután költözhetek be a levéltárakba, miután azok megnyíltak számukra – és ennek még komoly jelentősége lesz. A levéltár, hasonlóan a többi, a kiállítás múzeumi értelemben vett fogalmát központi szervezőelvvé avató intézményhez (könyvtár, múzeum stb.),¹³ maga is a múzeumok működés módja felől érthető meg jobban, valamint a történelmi hang közvetítésében feltételezett autentikusságának álruhája a leghatékonyabban – és ami egyáltalán nem utolsó szempont: a leglátványosabban – talán ebből az irányból, tehát az archívum fogalma felől rántható le róla. Fontos itt elidőzni, hiszen amennyiben szoros kapcsolat állapítható meg a (nyilván nem) „mindenki” számára kutathatóvá váló archívum hozzáféréseinek módoszatai és magának a diszciplínának a leíró működése között, úgy nem hagyható figyelmen kívül a kutatás tárgyát prefiguráló¹⁴

⁸ Ennek nyelvészeti-szemiotikai megközelítéséhez lásd: Roland BARTHES, A történelem diskurzusa, ford. SZABÓ Piroska = *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*, szerk. KISANTAL Tamás, L' Harmattan – Atelier, Budapest, 2003, 91; 93. Továbbá, immáron a médiaarcheológia felé elmozdulva: Wolfgang ERNST, Archívumok morajlása. Rend a rendetlenségből, ford. LÉNÁRT Tamás = *Az archívum kínzó vágya – Archívumok morajlása*, szerk. KELEMEN Pál, kijárat, 2008, 115.

⁹ Vö. Lionel GOSSMANN, Történetírás és irodalom. Reprodukció vagy jelentéstulajdonítás, ford. SZEBERÉNYI Gábor = *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*, szerk. KISANTAL Tamás, L' Harmattan – Atelier, Budapest, 2003, 133. Lásd még: *Uo.*, 134.

¹⁰ A műfaj őseredőjének tekintett *Ivanhoe* 1820-ban jelent meg. Walter Scott regénye persze Lukács György neki szentelt kitüntetett figyelmének köszönhetően (LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Magvető, Budapest, 1977, 33–81.) mind a mai napig a lukácsi művészeteszmény prototípusának bizonyul, amelynek azt hiszem, talán mondanom sem kell, hogy igencsak nagy hatása volt (van) a marxista irodalomtörténet-írástól szabadulni nem tudó (vagy akaró?) magyar irodalomtörténetben. Lásd ehhez: BOKÁNYI Péter, *Ahogy sohasem volt. A történelmi regény változatai az ezredforduló magyar irodalmában*, Savaria University Press, Szombathely, 2007, 196.

¹¹ „A valamely hatalomra szert tevő diszkurzus maga teremti meg elfogadhatóságának feltételeit, ön-maga *Rechtfertigung*-ját, és végeredményben racionalitásfogalmát, természetesen nem tökéletes elszigeteltségben a többitől.” FARKAS, *I. m.*, 90.

¹² A táguló jelenben „a jövő képei és a múlt emlékei egyre növekvő mértékű – jórészt strukturálatlan – összetettséggel kerülnek átfedésbe egymással.” Hans Ulrich GUMBRECHT, 1926. *Élet az idő peremén*, ford. KELEMEN Pál – MEZEI Gábor, Kijárat, 2014, 408.

¹³ Vö. Tory BENNETT, A kiállítási komplexum, ford. BECK András = *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*, szerk. KÉKESI Zoltán – LÁZÁR Eszter – VARGA Tünde – SZOBOSZLAI János, Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest, 2012, 43.

¹⁴ Vö. ERNST, Archívumok morajlása. Rend a rendetlenségből, 34.

effektusok mibenlétének kérdése, amely már az „anyag” gyűjtéseként értett kutatás szintjén is igencsak kérdésessé teszi a történetírás fentebb nevezett igazságigényét.

Az államapparátus mindig is archívumokba menekítette önmagát,¹⁵ enélkül nehezen lehetne elképzelni magát az államot mint hatalmat gyakorló szervezetet. Az archívum megőrző funkciója által a kontinuitás olyan lehetősége nyílhatott meg, amely a mindenkori törvény fenntartásában, sőt (nemcsak a törvények viszonylagos kompatibilis követelményei folytán, de) létrehozásában¹⁶ legalább akkora szerepet játszott, mint amilyen mértékben az archívum részévé váló, az archívumba írt köznap életéhez (születési anyakönyvi kivonatok, peres ügyek stb.) való közelítés lehetőségeit – így később a történelemtudomány kérdezésmódját – is kondicionálta. A hatalom gyakorlásának lehetőségei a modern állam megalapozásakor ennek megfelelően már az archívum terében nyíltak meg, az archívum *által*, az archívumért. Nincs semmi csodálkoznivaló azon, hogy a történetírás – amelynek fundamentális tere nyilvánvalóan egybeesik az államapparátus alapjait létesítő archívumrendszerekkel – öröklött „sajátosságként” maga is a törvény gyakorlásához hasonló autoritásra törekszik, még akkor is, ha számára az archívumot kitevő írásos dokumentumok „rendezetlensége” inkább minősül irritációnak, mely irritációt igyekszik egy lehetőleg minél folytonosabb narratív struktúrában feloldani.¹⁷

Azzal, hogy az állam elhagyta a levéltárakat (de az állami működés elsődleges terének archívumát, az irattárat megtartotta magának),¹⁸ és azokat nyilvánosan bejárhatókká tette, hogy ezzel egy időben múzeumokba – tehát a kultúra állami igazgatása felé tegyen lépéseket¹⁹ – és később térfelügyelő kamerákba, azaz a szervezés és ellenőrzés²⁰ médiumaiba költözzön, a történetírás számára megnyílt az akadémiai tudománnyá válás felé vezető kapu,²¹ egyúttal azonban menthetetlenül az archívumok helyének kiállítási térként értett intézménykomplexuma alá vonódott mind az általa aktuálisan vizsgált történeti anyag, mind pedig az ahhoz való hozzáférés lehetőségeinek tekintetében, bár ezt széleskörűen máig sem ismerte (f)el.

A levéltár esetében, pontosan ugyanúgy, ahogy a múzeumok működésénél, (első szinten) egy nem különösebben speciális térbeli és irányításbeli megkettőződésről kell számolni, mi-

¹⁵ „Az archívum egy külsőleges helyet, a konszignáció technikájának topografikus alkalmazását, egy *tekintéllyel rendelkező szerv és hely* (az arkhón, az *arkheion*, vagyis igen gyakran az állam, sőt az apa- vagy testvérjogú állam) megteremtését feltételezi.” Jacques DERRIDA, *Az archívum kínzó vágya*. Freud impresszió, ford. BERECZKI Péter = *Az archívum kínzó vágya – Archívumok morajlása*, szerk. KELEMEN Pál, Kijárát, 2008, 11.

¹⁶ *Uo.*, 17.

¹⁷ „Az archívum olyan folyamatokat kristályosít ki, amelyek felfüggesztik a történeti gondolkodás kerekeit, az időben dinamikus rend esztétikáját. A történetírás ezt a viszonyrendszert próbálja meg visszaalakítani elbeszélői struktúrává, a kezdet és a saját történet teoretikus önkényévé.” ERNST, *Archívumok morajlása*. Rend a rendetlenségéből, 161. A folytonosság hiányát folytonossággá való ideológus átalakításának problémájához lásd még: Michel FOUCAULT, *A tudás archeológiája*, ford. PERCZEL István, Atlantisz, Budapest, 2001, 11; 20. Vagy: BARTHES, *I. m.*, 96.

¹⁸ Vö. GYÁNI Gábor, *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010, 32–33.

¹⁹ Vö. BENNETT, *I. m.*, 30.

²⁰ *Uo.*, 31.

²¹ Vö. ERNST, *Archívumok morajlása*. Rend a rendetlenségéből, 107.

vel a levéltár az irattár viszonyában lényegében ugyanolyan utólagosságként írható le, miként a múzeumi kiállítótér is a raktár előzetes meglétén nyugszik. A raktár ebben az értelemben az adatfeldolgozás és a logisztika rejtett és civilek számára hozzá nem férhető helye, a kiállítótér pedig „a nyilvánossággal érintkező felület”.²² Nyilvánvaló, hogy a kiállítótér és a raktár között megnyíló szakadék a közvetettség olyan biztonságosan, tehát ideológiai kapaskodók keresése, fiktív eredet(ek)²³ konstruálása, vagy már-már az ostobasággal egyenlő naivitás közbeiktatása nélkül áthidalhatatlan tapasztalatát tartogatja, amely a kiállítás konstruált mivoltára hív(hat)ja fel a figyelmet, és ez természetesen a levéltár esetében sincs másként. A kiállítás felépítése ezen felül nem kezelhető az épület adta infrastrukturális lehetőségek felmérése, vagy a kurátor szerepével való elszámolás nélkül. Ezzel párhuzamba állítható módon pedig elmondható, hogy a levéltár is kondicionálja (és irányítja)²⁴ a kutatás menetét tematikus rendszerezettsége és a cédulakatalógus ez alá rendelődő keresési algoritmusai által, amely algoritmus a rendszerezett anyag tekintetében végletesen kiszolgáltatott az archívum szelekciós tengelyén létrejövő diszkurzív mezőnek.

Nem létezik olyan valaha állami érdekeltséggel bíró levéltári dokumentum, amely ne esett volna át az irattár-állapoton,²⁵ vagyis nem létezik olyan az állam leírását prezentáló levéltári dokumentum, amely nem (a sokadik) szelekció eredményeképpen vált volna hozzáférhetővé a történetíró számára. Hiba lenne megfedkezni azonban arról, hogy bár ez a közvetettség kulcsszerepet játszik a kutatás prefigurációjában, maga a prefiguráció is megelőlegezett egy még alapvetőbb megkülönböztetés (ős-nyom?) által, ami pedig nem más, mint az állam működése szempontjából releváns információk kiválasztásának igénye, azaz a már említett, szelekció tengelyén létrejövő diszkurzív mező működése, amely kénytelen szigorúsággal tapogatja le strukturálisan meghatározott szempontok szerint a valóságot, annak zajlása során „előáll”, gazdaságos módon információvá alakítható minták után kutatva, még hozzá olyan hasznos információk kiaknázása végett teszi ezt, amelyek a birtoklót potenciálisan hatalmi státuszhoz juttathatják megfelelő kezelési feltételek mellett. A levéltár történetírója csakis azokkal az államigazgatás diskurzusa (és persze az archívum)²⁶ által létrehozott dokumentumokkal kerülhet – a katalógusok és tematikus elrendezettség által is alakított – kapcsolatba vizsgálódásai során, amelyek a hatalom számára valaha fontosak voltak, de időközben temporális létmódjukból kifolyólag az információ értékének csökkenésével, vagyis az információ erodálódásával pragmatikai (politikai) szempontból végleg érdektelennek bizonyultak. A történész tehát már azelőtt, hogy levéltári kutatásaihoz hozzálátna, a szelekció több mint kétszintű alapszerkezetével kellene, hogy számoljon, vagyis a közvetettség olyan számára adott létmódjával, amely miatt a kritikai gondolkodást előtérbe állító figyelemnek

²² Vö. Wolfgang ERNST, Több tárhely, kevesebb múzeum, ford. FÜLÖP József = *Múzeumelmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig*, szerk. PALKÓ Gábor, Petőfi Irodalmi Múzeum – Ráció, Budapest, 2012, 68.

²³ Jacques DERRIDA, *A disszemináció*, ford. BOROS János – CSORDÁS Gábor – ORBÁN Jolán, Jelenkor, Pécs, 1998, 324; 343.

²⁴ Vö. GYÁNI, *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, 35.

²⁵ Uo., 35.

²⁶ „Az archiváló archívum technikai szerkezete az archiválendő tartalmat is meghatározza, létrejöttében éppúgy, mint a jövőhöz való viszonyában. Az archiváció nemcsak rögzíti, de legalább annyira elő is idézi az eseményeket.” DERRIDA, *Az archívum kínzó vágya. Freud impresszió*, 25.

valóban inkább a munka folyamán feltárható valószerűre, mint igazra illene irányulnia,²⁷ mivel a levéltár valósága már eleve értelmezett,²⁸ és az értelmezés szükségszerűen az értelmezett nem lefedett rétegei, azaz a tényleges (mindennapi) élet hiányaival szembesít. Másként fogalmazva, a történelemtudomány ilyesformán nem a múlttal, hanem a múlt archívumaival és az azokat elérhetővé tevő intézményekkel létesít viszonyt, tehát az eddigiek értelmében – túl jelen megállapítás egyébkénti nyilvánvalóságán – elvileg sem lehet képes az elmúlt valóságot a maga teljességében megragadni.²⁹

Ezen a ponton megfordul Arisztotelész tétele, hiszen ha az irodalom a létezés latenciájából emelkedik ki, akkor pontosan a valaha volt – mindig fiktív – lét azon dimenzióival szembesít, amelyek a levéltári betűk közötti feltároló térben³⁰ (vagy morajban) a történelemtudomány számára megszólíthatatlanok maradnak, hiszen ha az komolyan kívánja venni saját hitelesítési eljárását és csakis a „tényekre” szorítkozik, az azt is jelenti egyúttal, hogy ezt a terrénmot járulékos veszteségként ki kell szolgáltatnia az irodalom számára, hacsak nem kíván a határátlépés problémájába bonyolódni. Ilyesformán az irodalom képes lehet az elmúltat a történelemtudomány szemszögéből illuzórikusan ugyan, de nagyobb spektrumban lefedni. Az elmúlt valósághoz való hozzáférés – pusztán kvantitatív szempontokat előnyben részesítve – így az irodalom helyévé válik, még ha ez nem is jelenti azt, hogy a rögzítés eljárásai közötti különbségtételnek egy ponton túl, vagyis a szaktudományok politikai érdekeltsegein kívül valódi tétje lenne. Mint a továbbiakból reményeim szerint kitűnik, történetírás és irodalom inkább a hasonlóságok, mint a köztük feltételezett „végtelen” differencia segítségével írhatók le egymás viszonylatában úgy, hogy közben egyik se kerekedjen ideologikus fölénybe a másikkal szemben, de mégis kritika alá vonódjanak a történelmi regény műfaji szerkezetében elfoglalt pozícióik tekintetében.

Az Új historizmus amerikai ága éppen az elmúlt valóságokhoz való hozzáférés közvetettséggel terhelt mivoltának belátása miatt fordult el radikálisan az objektivitás történetírói követelményétől, azonban ez az irányzat követőinél később teljes relativizálódáshoz vezetett,³¹ amely – más, egyre hangosabb és elismertebb vélemények folyamányaként³² – egyúttal a történetírói gyakorlat narratív mivoltára is ráirányította a figyelmet, ez pedig korántsem elhanyagolható szempont. A történelemtudomány hagyományos megszólalása, akárhogy is nézzük, olyan szupernarratíva, mely Arisztotelész után szabadon saját tudománypolitikai érde-

²⁷ „Eljött az idő, hogy a ténybeliséggel hitelesíteni szokott tudományosan *igaz* fogalmát felcseréljük végre a *valószerű* kategóriájával. Hiszen megfontolásra érdemes érvek szólnak amellett, hogy a tény konstruált és nem pedig eleve adott entitás.” GYÁNI Gábor, *Történelem és regény: a történelmi regény = Uő., Relatív történelem*, Typotex, Budapest, 2007, 273.

²⁸ Vö. GYÁNI, *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, 36.

²⁹ *Uo.*, 40.

³⁰ „Ahogy az archívum logisztikai, de nem hermeneutikai összefüggéseket hoz létre, és ezért irodalmi, történetírói átformálást igényel, úgy a betűk archivális mikroszintjén sincs kontinuitás a köztes térben, tehát az írásjelek között a papíron, hanem csupán üres, fehér felület.” ERNST, *Archívumok morajlása. Rend a rendtelenségből*, 118.

³¹ Általánosságban elmondható, hogy az újhistorikusok előfeltevései mélyén az a nézet lappang, miszerint történelmet írni annyit jelent, mint történelmet teremteni. Vö. GUMBRECHT, *I. m.*, 403–405.

³² Közülük is a talán legnagyobb hatású szerző írásainak magyarul megjelent gyűjteményeként lásd: Hayden WHITE, *A történelem terhe*, szerk. GYURGYÁK János, ford. BERÉNYI Gábor – BRAUN Róbert – HEIL Tamás – JOHN Éva, Osiris, Budapest, 1997.

keltségi körét nem kisebb autoritásra alapozta, mint a múlt igazságára, amelynek tolmácsolása így szükségszerűen a kinyilatkoztatás médiumán áll. Az Új historizmus ellenpólusán így a történészek egy számottevőbb hányadával kell számolni, akik még ma is³³ a Hegel nevű galériában kísértének, nem tudva elszakadni a tükröktől, amelyeket egykor a falakra helyeztek, „eredetükről” azonban megfélekeztek. Ezek a kísértetek (Szellemek) cirkuláris bolyongásaik közben néha megállnak, és a tükrökben elmerülve újra és újra lelkesen üdvözlük a felismerő vélt arcot (*anterograde amnesia*), mint jó ismerőst, régen látott barátot: a történelem abszolút igazságát.³⁴ Tagadhatatlan persze, hogy a történelem szupernarratívája logikailag szükségszerűen tart igényt a múlt lefedhető térrétegének teljességére, hiszen amennyiben az elmúlt világ igazságának közvetítése a rá hagyott feladat, akkor potenciálisan semmilyen történeti léttel rendelkező entitás sem kerülheti el azt, hogy történeti narratíva tárgyává váljon.³⁵ Azonban az, hogy a humántudományok átalakuló szerkezetében milyen szerepet is tölthet be ez a szupernarratíva, már igencsak kérdéses. Úgy tűnik, hogy csakis egy menthetetlenül hegelianus – vagy halkán jegyzem meg: marxista – történelemszemlélet keretein belül alakulhat ki az a valójában önmagát felszámoló ígéret, amely a múlthoz való teljes hozzáférhetőség egységes narratíváját kínálja.

A posztmodernnek nevezett – hol cáfolt, hol ünnevelt – fordulat (?) nem feltétlenül vállalta be hasonlóan elhamarkodott ígéreteit, azonban a nyomában meginduló párbeszéd, a fenyegetettségi reflexreakciók sokasága és a véleményformálás kikerülhetetlensége mindenképpen termékenyen érintette a történelemmel való foglalkozás bizonyos módjait. Így ma – nem eltúlozva szerepét – Foucault diskurzusteremtő munkássága nélkül valószínűleg nem beszélhetnénk például a fekete,³⁶ a semmi³⁷ vagy éppen a közelmúlt messzemenően legnagyobb hatást kiváltó, Friedrich Kittler a múlt század utolsó évtizedeiben útjára indított projektjéről, a médiumok történetéről és azok hosszabb távon jelentkező, jövőnk tekintetében ma még felmérhetetlen hatalmának vizsgálatáról. A tény, miszerint a példaként felsoroltak értelmében eltérő tematizáltságú történeti narratívák folyamatos perspektívaváltásra kényszerítik a történelemhez közelítő kutatót – és ezáltal a permanenssé váló megfigyelési aktusban a megfigyelő mindig előáll egy szükségszerűen jelentkező vakfolttal, hogy aztán saját vakfoltjának figyelésével, vagyis a megfigyelés megfigyelésével állítson elő egy újabb vakfoltot, amely szintén csak egy megfigyelés által fedhető le stb.³⁸ –, így elhiteltelenítve az egy

³³ „A történelmi szövegek továbbra is tökéletes nyugalommal számolnak be a múltba helyezett eseményekről és szituációkról, mintha a »kétkedés kora« meg sem történt volna.” GOSSMANN, *I. m.*, 165.

³⁴ Vö. Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, 414–415.

³⁵ Vö. Heinrich RICKERT, *Kultúrtudomány és természettudomány*, ford. POSCH Árpád = *Történelemelmélet II.*, szerk. GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás, Osiris, Budapest, 2006, 266.

³⁶ Michel PASTOUREAU, *A fekete. Egy szín története*, ford. SELÁF Levente, Kalligram, 2012.

³⁷ John D. BARROW, *A semmi könyve. A nulla kialakulásától a kvantumvákuumig*, ford. ERDEŐS Zsuzsanna, Akkord, Budapest, 2005.

³⁸ Vö. Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford. BRUNCZEL Balázs, Gondolat, Budapest, 2006, 149–150. Lásd még: Niklas LUHMANN, *A modernség megfigyelései*, ford. BÖRÖCZKI Tamás – BRUNCZEL Balázs, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat, Budapest, 2010, 48. Azonban korántsem biztos, hogy ez a cirkuláris tendencia feloldhatatlan: „Miközben a városi élet sűrűjét áthatták a felügyelet kialakuló hálózatai, a város mindinkább láthatóvá tette a benne végbemenő folyamatokat a nyilvános ellenőrzés számára, és nem csak a hatalom tekintete előtt tárta fel titkait,

szubjektum által és a szubjektumban centrálisan rögzített horizontú elbeszélés lehetőségét, egyúttal felszámolja az egységes történelemben (szupernarratívába) vetett hitet, mindamellett a némiképp talán profánnak tűnő aspektus mellett, hogy egy átlagos, a hagyományos történelemtudományi képzésben kitermelt magyar kutató nyilvánvalóan nem rendelkezik megfelelő ismeretekkel ahhoz (a kivétel állandósuló tiszteletét feljegyezve), hogy például a matematika, a kvantummechanika, vagy köznapibb példával élve a filozófia történetének megírása felett érzett kedvet és tetszést, választott tárgya „belső összefüggéseinek” tekintetében akár megközelítőleg is értelmes, vagy szaktudományos szinten elfogadható, esetleg kifogástalan munkává transzformálja, és úgy adja ki a kezei közül. A történelemnek nevezett szupernarratíva, amely a 19. században nem kevesebbre vállalkozott, mint az úgynevezett ember ábrázolására, annak kulturális, fejlődéstörténeti és antropológiai abszolút teljességében, immár búcsúzik, ahogy a hagyományos történelemszemlélet és a hozzá kapcsolható intézményi keretek is, bár ennek – érthető okokból – még nem sok jele mutatkozik.³⁹

A történelem szupernarratívájának felszámolásával előtérbe kerülnek az egyes, saját területük keretein belül mozgó mikronarratívák, valamint ezek nyelvi megformáltságának kérdései. Ahogy fentebb utaltam már rá, a történetírás a továbbiakban nem gondolható el semleges, objektív és transzcendentális látómezőt létesítő aktusként, ez nyilvánvalóvá vált az archívum és az ahhoz való közelítés kérdései kapcsán, de a narrativitás pluralizálódó tendenciája (vagy inkább: mindig is plurális mivolta) sem hagyta meg inherens egységében ezt az illúziót. Feltételezve, hogy a történetírás hagyományos formái – legyenek azok mikro- vagy makrotörténetiek – már eleve magukban hordozzák a megírtság, a konstruáltság sorsdöntő aspektusát,⁴⁰ sőt létük valójában nemigen választható le erről a „sajátosságról”, mely a megszólalás létfeltételeként konstituálódik, a történetírás nyelvileg – még ha ezt igyekszik is elfedni – pontosan ugyanúgy fog működni, ahogy a hozzá képest korábban a történeti igazság hozzáférhetőségének tekintetében hiteltelenné vált, vagy legalábbis a múlt negativitásában lakozó potenciált tematizáló regény mint irodalmi műfaj vagy a többi, menthetetlenül az írásban testet öltő aktus.

A történelmi narratíva – fenntartva egyelőre a fiktív és valós, múlt és jelen bináris dichotómiába torkolló fogalom párhuzamait –, mint minden narratíva, szükségszerűen téveszt, elír, elfed⁴¹ a megírni szándékozotthoz, tehát itt a történelem materialitásához (vagy ha úgy tetszik: fenomenalitásához) képest. Ettől függetlenül, vagy éppen ezért képes rá, hogy a történelem illúzióját produkálja, mivel történelemtudományos közvetítésével „az ilyen narratívák vagy allegóriák felcserélődnek a fenomenális világgal”, ez pedig, bárhogyan szépítsük is, magának az ideológiának az alapszerkezete, vagyis a történelem narratívájának létrejötté szükségszerű-

hanem lényegében mindenki előtt; úgy is mondhatnám, hogy mindenkire kiterjesztette a hatalom szemének reflexív dominanciáját.” BENNETT, *I. m.*, 29.

³⁹ Hacsak aurajelenségként nem: GUMBRECHT, *I. m.*, 399.

⁴⁰ „Ahhoz, hogy a történelemnek ne legyen jelentése, a diskurzusnak feljegyzések strukturálatlan sorozatára kell korlátozódnia: ilyenek a kronológiák és az évkönyvek [...]. A megalkotott (mondhatnánk »mázzal bevont«) történeti diskurzusban az elbeszélte tények elkerülhetetlenül jelekként vagy elemekként funkcionálnak, melyeknek egymásra következése maga is jelentéssel bír.” BARTHES, *I. m.*, 95.

⁴¹ „[A]hol az archívum aktáit nem adminisztratív, hanem historiográfiai célokból veszik elő, ott tulajdonképpen már (semleges értelemben véve) visszaélnék az archívummal, félreolvasnák.” ERNST, *Archívumok morajlása. Rend a rendetlenségből*, 107.

en merőben politikai és erőszakos aktus.⁴² Mivel egy esemény kiterjedése nem időbeli,⁴³ hanem térbeli, időbelivé alakítása magán az íráson áll, így a történelemtudomány narratívája, amelynek alapszerkezete az időben való előrehaladás során fellépő hierarchikus kauzalitás (recsegő-ropogó) konstrukciójában gyökerezik, csakis az írásban ölthet testet, már csak azért is, mert az esemény materialitását, amely az emlékezetbe⁴⁴ íródás révén képes fenntartani saját karakterét, a nyelv immateriális működésének kiszolgáltatva teszi távollevővé, hogy a történetírói hang a materialitás helyébe vesse önmagát, és ezzel egyidőben a figuráció működésbe hozásával annak effektusait produkálva gyakoroljon hatást a valóságra a múlt megkérdőjelezhetetlen forrásaként. A történelmi narratíva így módon nem megjeleníti, hanem létrehozza a történelmet, mivel a történelem és a történelem leírása (formalizálva és merőben leegyszerűsítve az eddigieket) a nyelv temporalitása⁴⁵ okán nem eshet egybe,⁴⁶ vagyis egy történelmi leírás hitelességének látszata csakis egy (vagy több) retorikai alakzat (összjátéka) által előálló illúzióból eredhet. A hagyományos eszközökkel operáló történelemtudomány megszólalásmódja, bármennyire is igyekszik ezt professzionális eszközökkel elfedni, mindig ideologikus.

Lassan visszakanyarodva jelen vizsgálat nagy kerülőkkel körülkerített tárgyhöz, elmondható, hogy ha a történelem, valamint az azt létrehozó történetírás maga sem létesít metonimikus viszonyt a „valóssal”, a történelem és az irodalom „igaz” és „kitalált”⁴⁷ dichotomikus ellentétpárján alapuló megkülönböztetése értelmetlenné válik.⁴⁸ A történelmi regény kis túlzással mindennek – és a történelem pragmatikai funkciója elsorvadásának⁴⁹ – függvényében a történelemtudomány narratíváival minőségileg azonos mértékben „szóltatja meg” a

⁴² KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tetten érhetetlen szavak. Nyelv és történelem Paul de Mannál*, Ráció, 2007, 230.

⁴³ *Uo.*, 242.

⁴⁴ Jelen írásnak ugyan nem feladata a történetírás problémáinak orvoslása, viszont nyilvánvalónak tűnik, hogy a történelemtudomány jó irányba mozdul el, amennyiben a kollektív emlékezet kutatása felé veszi az irányt, amely esetlegesen a történetírás fiktív mivoltával szembeni belső kritikai ellentét szerepét öltheti magára.

⁴⁵ „Némileg formalizálva de Man gondolatát, úgy lehetne fogalmazni, hogy [...] az időtapasztalat alapvetően a nyelv struktúrájában adott s éppen a nyelv emez inherens és megszüntethetetlen temporalitásában – vagyis ismételt képtelenségében arra, hogy egybeessen avval, amit megnevez – rejlik az, ami történelemként jelenik meg.” *Uo.*, 209. A nyelv temporalitásához lásd még példaként: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Metapoétika. Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Kalligram, 2007, 183.

⁴⁶ „Az írás azért ambivalens, mivel egyidejűleg lehet cselekvésnek, illetve interpretatív folyamatnak tekinteni, amely a cselekvés után következik, s amellyel soha nem esik egybe.” Paul de MAN, *Irodalomtörténet és irodalmi modernség = Uő., Olvasás és történelem*, ford. NEMES Péter, Osiris, Budapest, 2002, 83.

⁴⁷ „A »közönséges vélekedés«, vagyis a meghatározó nyelvhasználat alapján a filozófia [értsd: történelem – B. G.] a valóságról szól, az irodalom pedig kitalált.” FARKAS, *I. m.*, 88.

⁴⁸ „Irodalom és történelem, mint ahogy azt jó ideje megszoktuk már, egymást kizáró beszédmód gyanánt állnak szemben egymással. Ez a helyzet azonban újonnan változóban van.” GYÁNI, *Történelem és regény: a történelmi regény*, 260. A fikció nyelviséggel kapcsolatos létviszonyához: Paul de MAN, *Ellenszegülés az elméletnek*, ford. HUBA Miklós = *Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, Cserépfalvi, Budapest, 104.

⁴⁹ Vö. GUMBRECHT, *I. m.*, 15.

múltat, azzal a különbséggel persze, hogy a tudományos irányultsággal szemben a valóságba való bevéssődés tekintetében nem tart igényt önmaga autoriter pozícióba hozására. A történelmi regény, alapszerkezetét tekintve immáron lassan kétszáz éve a történelmi tényektől teszi függővé megszólalását, azonban mivel ezen pretextusa maga is éppoly távol áll az eredeti esemény lejegyzésétől, mint a tőle függővé tett irodalmi artikuláció, azaz – és ez azon ritka esetek egyike, amikor a „végtelen” fogalma helyesen alkalmazható, sőt alkalmazandó, már ha az ideológia *teljesen* felszámolja a materialitást, melynek helyébe lép – végtelen távol-ságra. Mindennek megfelelően a történelem szükségszerűen rántja magával a történelmi regény műfaji koncepcióját is, hiszen az a történelemtudomány tekintélyének mankója nélkül beleolvad a regény általános műfajába, és nem formálhat jogot a valósággal való „közvetlen” viszonyt önmagukban implikáló, ám jelen tanulmány folyamán többszörösen is, egyfelől az archívum és annak intézményei, másfelől a narrativitás nyelvi, de főleg írásbeli létmódja felől illúzióknak bizonyult (naiv) előfeltevések további kapaszkodóira. Ezzel a „történelmi regény” kiszabadul az esetében legtöbbször túlzott mértékben érvényesített referencializáló olvasatok didaktikus erőszaktétele alól, és talán az irodalom benne sokáig magára hagyott szempontrendszere is lélegzethez juthat a rá halmozódott illúziók szorításának megszűnésével – vagy ha túl nem becsülöm ezzel az optimista jóslattal jelen tanulmány mozgásterét és energiáit –, mindenesetre: meglazításával.

KÖRTÉR